

Λουκάς Αξελός

Σεραφεΐμ Μάξιμος: Μια άλλη πλευρά της Ελληνικής Μαρξιστικής Αριστεράς*

Εισαγωγικά

Από τα πιο σπινθηροβόλα πνεύματα της ελληνικής μαρξιστικής αριστεράς, ο Σεραφεΐμ Μάξιμος διεκδικεί μαζί με τους Κώστα Σκλάβο, Τάσο Χαϊνογλου, και ελάχιστους ακόμα μη κομματικούς – κατά κανόνα – διανοούμενους την έκφραση μιας άλλης πλευράς του σοσιαλιστικού μας κινήματος.

Εκείνης που επεδίωξε να φέρει τις μαρξιστικές ιδέες κοντά στην ελληνική πραγματικότητα με ένα τρόπο αισθητά διαφορετικό από αυτόν που προσπάθησε και επέβαλε το κυρίαρχο σταλινικό ρεύμα. Γι' αυτό και δεν είναι τυχαία η μακρόχρονη περίοδος σιωπής γύρω από τη ζωή και το έργο του.

Οι δημοσιευμένες εργασίες, τα άρθρα και οι πολιτικές του αναλύσεις¹ μας αποκαλύπτουν ένα στοχαστή που προσεγγίζει τις μαρξιστικές απόψεις μ' έναν ουσιαστικό και αντιμεταπρατικό τρόπο. Σε αυτό συνετέλεσε το ότι ήταν από τα είκοσι του χρόνια κάτοχος τεσσάρων ξένων γλωσσών και γνώστης της ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας, στοιχείο που αναδεικνύεται σε όλες του τις προσεγγίσεις, όπου το ιστορικό βάρος της ελληνικής κουλτούρας και η πολυεδρικότητα της ευρωπαϊκής πολιτιστικής παράδοσης δίνουν έντονα το παρόν.

Η τάση για την επιστημονική διερεύνηση του παρελθόντος μας ήταν ένα από τα στοιχεία που απασχόλησαν ιδιαίτερα τον Σεραφεΐμ Μάξιμο από τα πρώτα του βήματα στο χώρο της πολιτικής πρακτικής. Έχοντας παρακολουθήσει άμεσα

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Το κείμενο αυτό απετέλεσε την εισήγηση του συγγραφέα στο Συμπόσιο με θέμα Η πρόσληψη και η ανάπτυξη των ιδεών του Καρλ Μαρξ στην Ελλάδα, που διοργάνωσε στα Ιωάννινα, στις 4-7 Νοεμβρίου 1988 ο τομέας Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

όλη την πορεία ιδεολογικοπολιτικής διαμόρφωσης του σοσιαλιστικού μας κινήματος, και ιδιαίτερα του ΚΚΕ, δεν μπόρεσε να μην επισημάνει, από πολύ νωρίς την έλλειψη των αναγκαίων λεπτομερειακών ερευνών, γύρω από τα ζητήματα γένεσης και διαμόρφωσης του ελληνικού αστισμού, καθώς και γύρω από τον χαρακτήρα του σύγχρονου ελληνικού κράτους και των σχέσεων που έχουν μέσα στην ιστορία του οι καταστάσεις και μορφές της αστικής κυριαρχίας.

Η συνειδητοποίηση του ότι η ιστορική έρευνα έχει αφήσει ένα πλήθος από προβλήματα άλυτα και ιδιαίτερα ότι χωλαίνει αποφασιστικά εκφραζόμενη «σε βαθμό υπερβολικό από ένα αφόρητα υποκειμενικό πνεύμα»² τον οδήγησε σε μια συστηματική προσπάθεια κάλυψης του κενού αυτού.

Είναι βέβαιο ότι την προσπάθεια του αυτή την ξεκινούσε με επίγνωση ότι μόνο ο δρόμος της συγκεκριμένης ιστορικής έρευνας και της δημιουργικής αφομοίωσης και εφαρμογής του μαρξισμού, μπορούσε να συνεισφέρει ουσιαστικά στη σφαιρική θεώρηση του παρελθόντος και να δημιουργήσει, ύστερα από απανωτές και πολύχρονες προσπάθειες, τα απαραίτητα αξιολογικά κριτήρια με τα οποία θα μπορούσε το νεαρό – τότε – εργατικό μας κίνημα να προσανατολιστεί σωστά³.

Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;

Έμπρακτη έκφραση της προσπάθειάς του αυτής σε ένα πρώτο στάδιο, αποτελούν ορισμένες προσεγγίσεις στην μελέτη του *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*. Το *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, αποτελεί μια πολιτική ανάλυση επιπέδου, που παρά το ότι διαπνέεται και διαπερνιέται από ένα πνεύμα «πολεμικού κομμουνισμού» κατορθώνει εν τούτοις ακόμα και σήμερα να προκαλεί το ενδιαφέρον μας με τις εύστοχες και διεισδυτικές επί μέρους παρατηρήσεις του.

Θα σταθώ σε ένα-δύο μόνο χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Είναι γνωστή η ιδιότυπη και «ανορθόδοξη» τοποθέτηση των κομμάτων στα χρόνια μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Σε καμιάν άλλη ίσως περίπτωση οι εργατικές και μικροαστικές μάζες δεν αντιτάξανε τόσο στέρα και με τόση συνέχεια και επιμονή ένα κοινό μέτωπο με την βασιλική παράταξη κατά των φιλελευθέρων⁴.

Ελάχιστα πειστικές ήταν οι προσεγγίσεις των βενιζελικών διανοουμένων που προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τα γεγονότα με μικροεπεισόδια και ενδοκοινοβουλευτικές αδυναμίες ή με «βαρώνους Σεγκ» και άλλα δευτερεύοντα στοιχεία της πολιτικής ζωής. Το ίδιο ανεπαρκείς και αθαθείς στάθηκαν οι αντιβενιζελικές ερμηνείες που λίγο πολύ απέδιδαν τα πάντα στην προσωπική αίγλη και ισχύ του «ήρωα-βασιλιά»⁵. Τέλος εξ ίσου μηχανιστικές και ατελείς στάθηκαν οι όποιες αναλύσεις των νεοεισερχόμενων στην πολιτική σκηνή σοσιαλιστών, που είτε ρυμουλκήθηκαν στη λογική των φιλελευθέρων, είτε στάθηκαν υπεράνω των συγκεκριμένων ταξικών και πολιτικών πραγματικοτήτων, καταδικάζοντάς τες συλλήβδην ως αντιδραστικές.

Η προσέγγιση του Μάξιμου είναι αξιοπρόσεκτα διαφορετική γιατί ενώ θα σταθεί μεν σταθερά στη μαρξική άποψη που αντιλαμβάνεται την ιστορία ως ιστορία

της πάλης των τάξεων, θα διαφοροποιηθεί αισθητά από την κυρίαρχη μηχανιστική λογική της εποχής του. Συγκεκριμένα στηριζόμενος στον Ένγκελς διαπιστώνει ότι δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που οι μεγάλοι κοινωνικοί αγώνες πήρανε την μορφή θρησκευτικών ακόμα διαφορών και εξωτερικευθήκανε με συνθήματα και σκοπούς διαφορετικούς ή και αντίθετους προς το πραγματικό τους περιεχόμενο. Και επιμένει στο σημείο αυτό γιατί διαπιστώνει πως η κοινωνική αξία του ταξικού πολέμου δεν μειώνεται καθόλου από το γεγονός ότι η μεγάλη μάζα πολέμησε τους φιλελεύθερους με μοναρχικά σύμβολα⁶.

Ο Μάξιμος εύστοχα θα ισχυριστεί ότι ο πόλεμος αυτός από μια άποψη ήταν η συνέχεια της πάλης ανάμεσα στην παλιά νοικοκυρική οικονομία, την τοποθετημένη μέσα στα πριν το Γουδί πολιτικά πλαίσια και στο νέο κοινωνικοπολιτικό συγκρότημα που έφερε στην επιφάνεια το κίνημα αυτό. Γι' αυτό και θα θεωρήσει τη διαμάχη αυτή από πολιτική άποψη σαν ρήξη ανάμεσα στους φιλελεύθερους και τους μοναρχικούς γύρω από τους οποίους είχαν συνασπισθεί τα παλιά πολιτικά συγκροτήματα. Η σύγκρουση αυτή, κατά τη γνώμη του, αν και παρουσιάστηκε σαν σύγκρουση σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, εντούτοις ουσιαστικά ήταν σύγκρουση εσωτερική. Σύγκρουση για την εσωτερική κυριαρχία. Αυτός είναι ο λόγος που στη συνέχεια όταν οι μεγάλες μάζες θα πλαισιώσουν τη δυνα-



Ανέκδοτη φωτογραφία του Σεραφείμ Μάξιμου.

στεία και θα στραφούν κατά των φιλελευθέρων η πολιτική αυτή αντίθεση θα πάρει καθαρά ταξικό χαρακτήρα. Ο Μάξιμος θα παρατηρήσει ότι «Η σύγκρουσι δύο αστικών μερίδων εξελίχθηκε σε σύγκρουσι τάξεων, κατά την οποία τα κοινωνικά καταπιεζόμενα στρώματα σηκώσανε την αντιβενιζελική σημαία ως σύμβολο αγώνος κατά του κεφαλαίου»⁷.

Πράγματι οι συνεχείς πόλεμοι ακόμα και οι νικηφόροι εκείνοι του 1912-'13 εξαντλήσανε κυριολεκτικά τις υποτελείς τάξεις. Οι μεγάλες αγροτικές, μικροαστικές και εργατικές μάζες δεν θέλανε πια την συνέχιση του πολέμου. Αυτό κατένόησε έγκαιρα και εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο η μοναρχική παράταξη. Σε αυτά τα βαθύτερα αίτια επένδυσε την καιροσκοπική ειρηνοφιλία της. Αυτό κατά τον Μάξιμο είναι το ερμηνευτικό κλειδί για να κατανοηθεί το γεγονός ότι ο αντιβενιζελισμός αν και κατ' ουσίαν αντιδραστικός παρουσιάστηκε συχνά με αντικαπιταλιστικό μανδύα, παρά το γεγονός ότι τόσο η πολιτική καταγωγή όσο και η κοινωνική προέλευση των στελεχών του ήταν και παρέμεινε βασικά συντηρητική.

Ο Μάξιμος μέσα από την προβληματική του αυτή δείχνει να κατανοεί την κρίση αντιπροσώπευσης που υπήρξε στη διάρκεια του μεσοπολέμου, αλλά και τη δυνατότητα των υποτελών τάξεων να «παρεμβάλουν» τη δική τους εκδοχή, μετατοπίζοντας ή και εκτροχιάζοντας τις κυρίαρχες επιλογές.

Η κατ' ανάγκην ειρηνόφιλη στάση των αντιβενιζελικών, στηρίζεται και εκφράζει τη βαθύτερη λαϊκή δυσαρέσκεια απέναντι στους «φιλοπόλεμους» φιλελευθέρους, που αν και είναι οι εκπρόσωποι του συγκροτήματος που διπλασίασε εδαφικά την Ελλάδα θα τιμωρηθούν σκληρά με εκλογική πανωλεθρία το 1920.

Όμως ο Μάξιμος δεν θα σταθεί μόνο σε αυτό, αλλά θα αποπειραθεί, μian ουσιαστικότερη προσέγγιση και ερμηνεία της κρίσης του κοινοβουλευτισμού στη διάρκεια του μεσοπολέμου και του ιδιαίτερου ρόλου του στρατού και των στρατιωτικών.

Η άποψή του ότι οι υποτελείς τάξεις ακόμα και όταν δεν μπορούν οι ίδιες μέσω των πολιτικών τους φορέων να παρέμβουν στη συγκυρία εν τούτοις επιδρούν έμμεσα σε αυτή, αναγκάζοντας τα κυρίαρχα συγκροτήματα είτε να μετατοπισθούν, είτε να ανακρούσουν πρύμνα, ενισχύεται ιδιαίτερα από την επιχειρηματολογία του για το ρόλο του στρατιωτικού παράγοντα ο οποίος επανειλημμένα παρενέβη είτε ως φορέας θετικής έκφρασης της λαϊκής δυσαρέσκειας, είτε ως φορέας της πολιτικής πυγμής που εκφράζανε στην συγκεκριμένη στιγμή οι κρατούντες.

Το αξιόλογο στην όλη προβληματική βρίσκεται στην κατανόηση των ιδιορρυθμιών και των ξεχωριστών εκείνων στοιχείων που αναιρούν πρακτικά τις γενικές συνταγές που προσπαθούσε να εφαρμόσει και στην Ελλάδα η κυρίαρχη εκδοχή του σοβιετικού μαρξισμού.

Ο Μάξιμος αντιλαμβάνεται το αφ' ενός και το αφ' ετέρου της πρακτικής του στρατιωτικού παράγοντα με όρους κοινωνικούς και ιστορικούς. Γι' αυτό και η ερμηνεία της λειτουργίας του ή ως δυνάμεως που επεμβαίνει για να εκδηλώσει θετικά τη λαϊκή δυσφορία ή ως φορέα δικτατορίας, είναι πειστική. Κατά την άποψή του «Από το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί βγήκανε δύο κινήσεις, που πολλές φορές εκδηλώνονται σ' ένα και το ίδιο πρόσωπο: η νεώτερη ελληνική δημο-

κρατία και η δικτατορία. Αυτό είναι δυσκολονόητο αν το πάρουμε έξω από την κατοπινή εξέλιξη των πολιτικών και κοινωνικών αγώνων, αν δεν το εκτιμήσουμε μέσα στις αμοιβαίες αλληλεπιδράσεις τους. Το κίνημα του Γουδί έφερε στην πολιτική σκηνή ένα νέο πολιτικό συγκρότημα, που διεδραμάτισε σπουδαίο ρόλο και που εκπροσωπούσε τη συμμαχία του κεφαλαίου με την «τρίτη τάξη». Τα πρόσωπα που πήρανε μέρος ή που βγήκανε από το κίνημα, βλέπουμε πιο ύστερα να ξαναπαίζουν σπουδαιότατο ρόλο στους αγώνες τους κομματικούς και κοινωνικούς. Ο Βενιζέλος και ο Πάγκαλος έχουν άμεση την καταγωγή τους από το στρατιωτικό εκείνο κίνημα. Απ' αυτό βγήκανε: το κόμμα του μεγάλου κεφαλαίου, το μικροαστικό κόμμα, η δημοκρατία και η δικτατορία»⁸.

Η συμβολή του Σεραφείμ Μάξιμου στην σύγχρονη οικονομική μας ιστορία

Το σημείο όμως που ο Μάξιμος ξεχωρίζει από τους συγχρόνους του μαρξιστές αλλά και αστούς διανοούμενους, είναι η συμβολή του στη μελέτη της οικονομικής μας ιστορίας.

Ο Μάξιμος είχαν επίγνωση ότι η οικονομική ιστορία σαν ένας ξεχωριστός κλάδος της ιστορικής επιστήμης παρέμενε στη χώρα μας τελειώς παραμερισμένος. Ότι το υλικό που είχε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '30 συσσωρευθεί δεν επαρκούσε για μια συστηματική εργασία, που να συνδέει τα γεγονότα της οικονομικής ζωής με τις λοιπές κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις και να αποτελεί τη γέφυρα σύνδεσης με το πρόσφατο και απώτερο οικονομικό μας παρελθόν. Ότι τέλος οι μεμονομένες κατ' εξαίρεσιν εργασίες δεν δίνανε παρά ορισμένες μόνον όψεις του οικονομικού μας θίου και αυτές όχι με ένα τρόπο συστηματικό.

Ο Μάξιμος ήταν πεισμένος ότι η ιστορική επιστήμη στην Ελλάδα λειτουργούσε κυρίως σαν πολιτική ιστορία, στην οποία τα φαινόμενα της οικονομικής ζωής απουσίαζαν ή διεδραμάτιζαν έναν συμπτωματικό ή δευτερεύοντα ρόλο.

Το θαυμαστό για την εποχή του παράδειγμα του Κωνσταντίνου Σάθα, ο οποίος ενωρίτερα από κάθε άλλον είχε αντιληφθεί την καθοριστική σημασία της έρευνας των αρχείων⁹, βρήκε ανταπόκριση μόνο από τον Σπυρίδωνα Λάμπρου και τους λίγους μαθητές του, ενώ αντιμετώπιζε την παγερή αδιαφορία της μαρξιστικής αριστεράς, με εξαίρεση, ως ένα βαθμό, το Γιάννη Κορδάτο.

Είναι σήμερα σε όλους γνωστή η ανεπάρκεια και η αδυναμία των ιστορικών προσεγγίσεων που κάνανε οι μαρξιστές διανοούμενοι του μεσοπολέμου, ο εμπειρισμός και η ιδεολογική χρήση των ιστορικών συμβάντων με τα προκατασκευασμένα συμπεράσματα.

Αυτό που σήμερα είναι ορατό δια γυμνού οφθαλμού δεν ήταν καθόλου αυτονόητο τότε και σε αυτό συνίσταται το ένα σκέλος της συμβολής του Μάξιμου. Ότι με πλήρη συνείδηση, αν και όχι κατ' επάγγελμα ιστορικός και ενδιαφέρθηκε για τα φαινόμενα της οικονομικής ζωής και διαφορίστηκε αισθητά όσον αφορά τη μέθοδο.

Ξεκινώντας στη Γαλλία με ειδικές φροντιστηριακές εργασίες γύρω από τα θέ-

ματα της οικονομικής ιστορίας, προσέγγισε το άφθονο υλικό που περιέχεται στα Γαλλικά Εθνικά Αρχεία.

Επιδιώκοντας έμπρακτα τη «συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης», έστρεψε τις προσπάθειές του στην έρευνα των τελευταίων αιώνων της τουρκοκρατίας, αιώνων που κατά τη γνώμη του «ετοιμάσανε την εθνική, επαναστατική αφύπνιση»¹⁰, αιώνων που αν και «η μάζα του έθνους δεν είχε πολιτικό βίο ανεξάρτητο, είχαν όμως οικονομικό βίο όχι αξιοκαταφρόνητο», μια και δεν πρέπει να «διαφεύγει από τους περισσότερους μας το ουσιαστικό γεγονός, ότι πριν ακόμα υψωθεί η σημαία της ανεξαρτησίας το ελληνικό στοιχείο είχε κατακτήσει την υπεροχή στο εμπόριο και τις μεταφορές, σαν στοιχείο με ιδιαίτερο εθνικό χαρακτήρα, με ιδιαίτερη οντότητα, και κατείχε θέσεις δεσπόμενες από τη μιαν άκρη της Μεσογείου ως την έτερη, από τα βόρεια της Βαλκανικής ως τα νότια νησιωτικά της συμπλέγματα»¹¹.

Την έρευνά του αυτή, καρπός της οποίας ήταν τα βιβλία *Το Ελληνικό Εμπορικό Ναυτικό κατά τον XVIII Αιώνα* και *Η Αυγή του Ελληνικού Καπιταλισμού-Τουρκοκρατία 1685-1789*, την στήριξε στην πολύχρονη συγκριτική έρευνα των Γαλλικών Εθνικών Αρχείων, ως και των Αρχείων του Και ντ' Ορσαί, του Ροδανού και του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Μασσαλίας, που αποτελούν έναν από τους ασφαλέστερους δείκτες για μια τέτοια μελέτη, χάρη στο πλούσιο υλικό που διαθέτουν.

Η διεισδυσή του στις βαθύτερες λειτουργίες του ιστορικού χώρου της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, τον οδήγησε στο να κατανοήσει, σωστά τις ιδιορρυθμίες πάνω στις οποίες αναπτύχθηκε οικονομικά η νεοελληνική εθνότητα. Και οι «ιδιορρυθμίες» αυτές δεν αποτελούν μια δευτερεύουσας σημασίας πλευρά του θέματος. Αποτελούν το συγκεκριμένο ειδικό στοιχείο πάνω στο οποίο κρίνεται η στερεότητα ή όχι όλων των επόμενων αναλύσεων γύρω από το χαρακτήρα και τη λειτουργία της νεοελληνικής κοινωνίας και της άρχουσας τάξης της.

Η ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης σαν εμποροναυτικής (εφοπλιστική, εμπορική, τραπεζική) και η ενσωμάτωσή της στον διεθνή αποικιοκρατικό καταμερισμό της εργασίας σαν οργανικό κομμάτι της παγκόσμιας αστικής τάξης αποτέλεσε και αποτελεί «σφίγγα» για πολλούς παλιούς και σύγχρονους έλληνες μαρξιστές. Αντίθετα για τον Μάξιμο και μια μικρή κατηγορία, αυτό ακριβώς το στοιχείο αποτελεί την ειδική πλευρά για την επιστημονική ερμηνεία της συγκεκριμένης διαμόρφωσης και ανάπτυξης του ελληνικού αστισμού. Αποτελεί ακριβώς το *sui generis* στοιχείο μέσω της ερμηνείας του οποίου θα μπορέσει η ελληνική μαρξιστική σκέψη να απαλλαγεί από τις αφηρημένες γενικολογίες¹² για το «κράτος της ξενοκρατίας και της υποτέλειας», προσδιορίζοντας επιστημονικά τα συγκεκριμένα όρια εξάρτησης της ελληνικής αστικής τάξης, το χαρακτήρα της και τη λειτουργία της στην εσωτερική και παγκόσμια αγορά¹³.

Ενδεικτικές για την οξυδερkeιά τους είναι η από το 1919 παρατηρήσεις του Σκληρού πάνω στο σημαντικό αυτό ζήτημα¹⁴.

Ύστερα από έντεκα χρόνια ο Σεραφείμ Μάξιμος θα εντοπίσει τη σημασία των παρατηρήσεων του Γ. Σκληρού και μάλιστα με ένα τρόπο εμφαντικό και ίσως και προκλητικό, αφού θα θεωρήσει τις θέσεις και το έργο του ασύγκριτα ανώτερα

από τα έργα του Γιάννη Κορδάτου που δεν θα τα χαρακτηρίσει καν μαρξιστικά¹⁵. Δέκα χρόνια αργότερα δεν θα αρκεστεί στους εντοπισμούς αλλά βαθαίνοντας την παραπάνω συλλογιστική θα προσπαθήσει να εισχωρήσει στην ουσία του προβλήματος.

Ο ελλαδικός χώρος του 18ου αιώνα ανήκε στον νοτιοθαλκιανικό-ανατολικο-μεσογειακό ιστορικό χώρο. Ο χώρος αυτός αποτελούσε μian «ενδιάμεση ζώνη» ανάμεσα στο κέντρο των ανεπτυγμένων καπιταλιστικά δυτικοευρωπαϊκών κρατών και την αχανή έρημο της αφρικανοασιατικής περιφέρειας. Σ' αυτή την περίοδο σημειώνεται δραστηριοποίηση της οικονομίας και μια ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών που από την αρχή όμως διαμορφώνεται στο δυναμικά επικαθορισμένο πλαίσιο του διεθνούς αποικιοκρατικού καταμερισμού της εργασίας. Το πλαίσιο αυτό διαμορφώνει τα χαρακτηριστικά του άνισου αγώνα ανάμεσα στη ντόπια υπό διαμόρφωση εμποροναυτική-βιοτεχνική αστική τάξη και την δυτικοευρωπαϊκή που πάλευε να επιβάλει το δικό της status, παγιδεύοντας, υπονομεύοντας ή καταστρέφοντας όλες εκείνες τις επιλογές που οδηγούσαν στη διαμόρφωση μιας αυτοκίνητης οικονομίας και αγοράς. Η αναγκαστική αυτή πραγματικότητα διαμόρφωσε σε σημαντικό βαθμό τους όρους ιδιόρρυθμης ανάπτυξης των παραγωγικών σχέσεων μέσα από την εξάπλωση βασικά των εμποροναυτικών δραστηριο-



Ανέκδοτη φωτογραφία του Σεραφίμ Μάξιμου.

τήτων¹⁶ χωρίς μίαν ανάλογη σε ποιότητα τουλάχιστον ανάπτυξη-εξάπλωση των εμπορικών, βιοτεχνικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων στο εσωτερικό. Ενώ δηλαδή η διαμόρφωση μιας αξιόλογης εμποροναυτικής τάξης των νησιών και των παραλίων πόλεων είναι ένα γεγονός δεν μπορούμε το ίδιο να ισχυριστούμε για την μικρή εμπορική και βιοτεχνική τάξη που δρα στην πεδινή και κύρια την ορεινή ενδοχώρα.

Η ελληνική βιοτεχνία παρ' όλες τις προσπάθειες που καταβάλλει να οργανωθεί και οργανώσει την εσωτερική αγορά, προσκρούει σ' ένα εξαιρετικά δυσμενές πλαίσιο. Χωρίς κρατικά στηρίγματα¹⁷, έχοντας καταφύγει στα πιο φτωχά εδάφη, με βαριές και ολοένα αυξανόμενες φορολογικές υποχρεώσεις και με ανύπαρκτη την πολιτική συγκέντρωση και ενοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων που θα μπορούσε να διασφαλίσει ίσως μια κρατική οργάνωση είναι ουσιαστικά καταδικασμένη στην εξαφάνιση ή την ακούσια υποβάθμιση και περιθωριοποίηση.

Διαφορετικά παρουσιάζονται τα πράγματα στον εμποροναυτικό χώρο. Η ασφυκτική παρουσία του οθωμανού στις ηπειρωτικές περιοχές, σε συνδυασμό με τους επικαθορισμούς που προδιέγραφε η κυριαρχία του μητροπολιτικού κεφαλαίου στη ζωτική αυτή «ενδιάμεση ζώνη» προσανατόλισε σημαντικά του τμήματα στο εξωτερικό εμπόριο. Για πάνω από μισόν αιώνα (μέχρι και την δεκαετία του 1770), το εξωτερικό εμπόριο στην ανατολικομεσογειακή λεκάνη κυριαρχείται από τους γάλλους αποικιοκράτες. Ο σκληρός όμως ανταγωνισμός με τον ανερχόμενο βρετανό ανταγωνιστή, διαμορφώνει μια νέα πραγματικότητα στην οποία ο προσεταιρισμός και η συνεργασία με το γηγενές εμπορικό στοιχείο γινότανε αναγκαία.

Αυτήν ακριβώς την ιδιομορφία εντοπίζει και καταγράφει με σαφήνεια ο Σεραφείμ Μάξιμος. Λέει λοιπόν χαρακτηριστικά ότι «Ο ευρωπαϊκός οικονομικός κύκλος που περιέβαλλε τις αγορές και προστατευόταν από τον κατακτητή, με άμεσο αποτέλεσμα τα μεγάλα αποικιακά κέρδη, έσπασε μέσα στην ίδια του τη δράση, επειδή κάθε μια απ' τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, ζητούσε μεγαλύτερη θέση για δικά της εμπορεύματα, εις βάρος της άλλης. Αυτό όμως δεν μπορούσε να το επιτύχει χωρίς να προσεταιρισθή το τοπικό ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο, χωρίς δηλαδή να εκχωρήσει σ' αυτό ένα ποσοστό, ολοένα και πιο μεγαλύτερο από τα συναποκομιζόμενα κέρδη. Ο ρόλος του ελληνικού αυτού κεφαλαίου, χαράζεται από τα πράγματα σαν ρόλος ενδιάμεσος. Και τέτοιος παρέμενε και μετά την ανεξαρτησία. Όμως ήτανε από τους ενδιάμεσους εκείνους ρόλους, χωρίς τους οποίους δε θα μπορούσε να κατανοηθή η εμπορική δράση που έγινε όχι μόνο στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, αλλά και σ' ολόκληρη την Ανατολή»¹⁸.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα που σφραγίζεται από τον άγριο ανταγωνισμό, διαμορφώνονται οι όροι για την ανάπτυξη, άνδρωση και συμμετοχή του ελληνικού παράγοντα στο διεθνές αποικιοκρατικό εμπόριο. Η ανάπτυξη του εξαιρετικά εντυπωσιακή, φαντάζει μετέωρη και εξωπραγματική στο βαθμό που δεν θα συνδεθεί οργανικά με τα στοιχεία της συγκυρίας της περιόδου εκείνης και ιδιαίτερα το στοιχείο της κάτω από το βάρος των αγγλικών πιέσεων σημαντικής υποχώρησης των Γάλλων από την περιοχή. Γιατί είναι γεγονός ότι η ρώσικη σημαία, οι ναπολεόντιοι πόλεμοι και ο αγγλικός αποκλεισμός συνέβαλαν «ορθόδοξα-ανορθόδο-

ξα» στην κορύφωση της ελληνικής ναυτεμπορικής παρουσίας. Η ελληνική λοιπόν ναυτεμπορική τάξη αναδύεται στο επίπεδο που προκύπτει από τη διεθνή συγκυρία, ιδιαίτερα ευνοϊκή γι' αυτήν στη συγκεκριμένη περίοδο που εξετάζουμε. Χάρη σ' αυτήν την ιδιαίτερη κατάσταση που κορυφαία της στιγμή υπήρξε η μετά την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή περίοδος, μπόρεσε να διευρύνει τις ναυτεμπορικές της δραστηριότητες και να επεκτείνει τη διείσδυσή της στη γειτονική Ευρώπη διαμορφώνοντας ένα νέο σύνθετο πλαίσιο συναρτημένης-εξαρτημένης συνεργασίας με τους ευρωπαϊούς αποικιοκράτες. Χαρακτηριστικό της όλης ανόδου είναι το πέρασμα του συνολικού εσωτερικού εμπορίου και του μεγαλύτερου μέρους από το εξωτερικό στα ελληνικά χέρια¹⁹.

Ο Σεραφείμ Μάξιμος στα δύο του βιβλία θέτει τις βάσεις της παραπάνω προβληματικής ανεξάρτητα από το ότι δεν φτάνει πάντοτε σε μια αναλυτικότερη και βαθύτερη προέκταση των βασικών του εκτιμήσεων και συμπερασμάτων. Το σπουδαιότερο όμως στην όλη προσπάθεια του Μάξιμου, βρίσκεται στο ότι τα όποια συμπεράσματά του δεν τα στηρίζει πάνω σ' ένα αφηρημένο πλέγμα υποθέσεων, αλλά στις ίδιες τις γραπτές μαρτυρίες ορισμένων από εκείνους που αισθάνθηκαν άμεσα τις συνέπειες που είχε πάνω τους η εμφάνιση και εξάπλωση του ελληνικού αστισμού, δύο σχεδόν αιώνες πριν το ξέσπασμα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.



Ανέκδοτη φωτογραφία του Σεραφείμ Μάξιμου.

Η αγωνία των γάλλων προξένων της Ανατολής μπροστά στην εξάπλωση αυτή είναι φανερή! Με διεισδυτική ματιά παρακολουθούν βήμα το βήμα την έντονη και ζωηρή ανάμειξη των ελλήνων εμπόρων στον ανταγωνισμό τους με τους Άγγλους, την ικανότητά τους να ελίσσονται κάτω από ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες και την εκμετάλλευση από τη μεριά τους κάθε ρωγμής και ευκαιρίας που θα τους έδινε τα περιθώρια για να απλώσουν τη δράση τους πιο πλατιά²⁰.

Η ιδιόρρυθμη λοιπόν διαμόρφωση είναι αυτή που προσδιορίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής αστικής τάξης. Είναι αυτή που προσδιορίζει την αδυναμία, αντιφατικότητα και ενδοτικότητα της στις «διεθνείς» της σχέσεις. Είναι εκείνη που προσδιορίζει το συμβιβασμό της με τους εσωτερικούς της αντιπάλους, συμβιβασμό που οδήγησε στο γνωστό μεταπελευθερωτικό συγκρότημα εξουσίας.

Οι απόψεις αυτές στηριγμένες στην ουσιαστική γνώση των ιδιαιτεροτήτων του θέματος διαφορίζουν την οπτική του Μάξιμου, όχι μόνο από αυτή των συγχρόνων του μαρξιστών, αλλά και από αυτή που και σήμερα ακόμα κυριαρχεί σε ένα μεγάλο τμήμα της σύγχρονης νεοελληνικής σκέψης και που εννοεί με βάση επιφανειακά κριτήρια και στοιχεία ανάλυσης να θεωρεί την Ελλάδα σα μια χώρα του τρίτου κόσμου, σα μια χώρα νεοαποικιακή²¹.

Ο Μάξιμος είναι ουσιαστικά ο πρώτος έλληνας μαρξιστής που μας αποκάλυψε αρκετές πτυχές γύρω από τα προβλήματα γένεσης και διαμόρφωσης του ελληνικού αστισμού. Είναι αυτός που μ' έναν δημιουργικό τρόπο άνοιξε το δρόμο για τη διαμόρφωση μιας σύγχρονης μαρξιστικής σχολής οικονομικής ιστορίας, συνεισφέροντας κατά το μέτρο των δυνατοτήτων του και των ορίων που έθετε η εποχή του, στο να υπάρξουν οι πρώτες αντιδράσεις στην ιδεολογική χρήση της ιστορίας.

Αθήνα, Αύγουστος-Οκτώβριος '88

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Για περ. βιογραφικά, χρονολογικά και βιβλιογραφικά στοιχεία, βλέπε Λουκά Αζελού Α) *Εισαγωγή στη Ζωή και το Έργο του Σεραφεύμ Μάξιμου* στο Σ. Μάξιμου, *Η Αυγή του Ελληνικού Καπιταλισμού*, εκδ. «Στοχαστής», σελ. ζ'-κγ', Αθήνα 1973, Β) *Σεραφεύμ Μάξιμος. Η Ζωή, το Έργο και η Εποχή του στο Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*., εκδ. «Στοχαστής», σελ. θ'-λθ', Αθήνα 1975 και Γ) *Βιογραφικό Σ. Μάξιμου* στο περ. «Αντί», τεύχ. 75, σελ. 26-27, Αθήνα 1977.

2. Για περ. βλέπε Σεραφεύμ Μάξιμου, *Η Αυγή του Ελληνικού Καπιταλισμού*, Γ' έκδοση, σελ. 4, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1973.

3. Ο Άγγελος Ελεφάντης επισημαίνει τόσο για το Μάξιμο, όσο και για μια σειρά ακόμα κομματικών στελεχών (Κορδάτος, Σκλάβος, Χαϊνογλου κλπ.) ότι «Η σκέψη τους κι η έγνοιά τους ήταν συγκεντρωμένες στο πρόβλημα της οργανικής σύνδεσης της εργατικής τάξης με τη μαρξιστική ιδεολογία... Δεν ήταν, τάχα, ο Μάξιμος που υποστήριζε ότι η «συγχώνευση του μαρξισμού και της εργατικής τάξης δεν είναι μόνο ζήτημα οργανωτικό». Για περ. βλέπε Ά. Ελεφάντη, *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης*, εκδ. «Ολκός», Αθήνα, 1976, καθώς και τα άρθρα του Σ. Μάξιμου, *Μερικά Προβλήματα από την Εξέλιξη του Καπιταλισμού στην Ελλάδα*, και *Η Παραδουνάβιος Ομοσπονδία*, περ. «Σπάρτακος», τεύχ. 1, Αθήνα, 1928.

4. Για περ. βλέπε Σεραφεύμ Μάξιμου, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*., Β' έκδοση, σελ. 13, εκδ.

«Στοχαστής», Αθήνα 1975.

5. Όπ. π., σελ. 13.

6. Όπ. π., σελ. 13-14.

7. Όπ. π., σελ. 14.

8. Όπ. π., σελ. 32.

9. Πραγματικά ο Κ. Σάθας αποτελεί ίσως μοναδική περίπτωση συστηματικού έλληνα ερευνητή αρχείων στη διάρκεια του περασμένου αιώνα. Χαρακτηριστικό της αντίληψης και της υπεύθυνης στάσης του απέναντι στην ιστορική έρευνα είναι το παρακάτω απόσπασμα: «Επιμελώς μελετήσας άλλας πηγάς, ηθέλησα κατά το δυνατόν μοι να παραστήσω την Τουρκοκρατίαν οποίαν παρέδωκαν αυτήν οι αυτόπται μάρτυρες, θεωρήσας την μαρτυρίαν των συγχρόνων περιηγητών και ιστορικών ασφαλεστέραν πάσης διαβεβαιώσεως των μεταγενεστέρων... Όταν όμως επί πολλά έτη ερευνήσας εις τα αρχεία της Ενετικής Δημοκρατίας ανεκάλυψα πολλάς μυριάδας αγνώστων εγγράφων εις την αυτήν περίοδον, ανεγνώρισα, ότι αξιοπιστότεροι και αυτών των συγχρόνων ιστοριών και περιηγήσεων είναι αι επίσημοι εκθέσεις, ότι αι ακριβείς στατιστικά προτιμώνται των αυθαίρετων πορισμάτων της λεγομένης κατά προσέγγισιν ιστορικής μεθόδου...» Για περ. βλέπε Κ. Σάθα, *Εκθέσεις τινές περί Εμπορίου και Φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας*, περ. «Οικονομική Επιθεώρησης», σελ. 434, Αθήνα 1878.

10. Για περ. βλέπε Σ. Μάξιμου, *Η Αυγή* κλπ., σελ. 3.

11. Για περ. βλέπε όπ. π., σελ. 4.

12. Αυτό νομίζουμε ότι θα εννοούσε και ο Σ. Μάξιμος όταν πριν από εξήντα χρόνια τόνιζε ότι «Η χώρα μας είναι εξαρτημένη από το ξένο κεφάλαιο. Γνωστό, πολύ γνωστό μάλιστα. Λέγεται και άδεται σχεδόν κάθε μέρα. Μα εκείνο που δεν είναι και τόσο γνωστό είναι μέχρι ποιου σημείου φτάνει η εξάρτηση αυτή και ποια κατεύθυνση τραβά». Για περ. βλέπε περ. «Σπάρτακος», τεύχ. 1, σελ. 10, Αθήνα 1928. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

13. Για περ. βλέπε Λουκά Αξελού, *Ο Μάξιμος και τα Προβλήματα Γέννησης και Διαμόρφωσης του Ελληνικού Αστισμού*, περ. «Αντί», τεύχ. 75, σελ. 39 επ. Αθήνα 1977.

14. «Έτσι οι νησιώτες και στόλο μεγάλο, οπλισμένο και εμπειροπόλεμο είχαν και μυθώδη πλούτη αποταμίευσαν και τις επαναστατικές ιδέες που άκουαν στα ταξίδια τους μετέφεραν στην πατρίδα τους. Εθεωρούντο οι μεγαλύτεροι εφοπισταί της Ευρώπης (Κουντουριώται, Ορλάνδος κλπ.) και μερικοί απ' αυτούς είχαν περιουσία εκατομμυρίων φράγκων. Όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν τα πιο αστικά εξελιγμένα στοιχεία της Ελλάδος και κατόρθωσαν στην επανάσταση να δώσουν το δικό τους τόνο και τις δικές τους ιδέες». Για περ. βλέπε Γ. Σκληρού, *Έργα*, σελ. 222, εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα, 1976. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

15. Για περ. βλέπε Σ. Μάξιμου, *Μερικά προβλήματα* κλπ., περ. «Σπάρτακος», τεύχος 1, σελ. 11, Αθήνα 1928.

16. Η ελληνική εμποροναυτική δραστηριότητα υπαρκτή από τα τέλη του 15ου αιώνα ολοκληρώνεται και ουσιαστικοποιείται στα μέσα του 18ου. Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη αυτή έπαιξε η σταδιακή παρακμή των ιταλικών ναυτικών πόλεων και ιδιαίτερα της κυρίαρχης στη Δ. Στερεά, Πελοπόννησο και Κρήτη, Βενετίας, της οποίας ο κύκλος άρχισε να κλείνει το 1669 με την κατάληψη της Κρήτης από την Τουρκία ύστερα από δύομιση περίπου δεκαετίες πολέμων και άγριου ανταγωνισμού. Για περ. βλέπε Λουκά Αξελού, *Σημειώσεις και Παρατηρήσεις γύρω από την Ελληνική και Νοτιοθαλκανική Πραγματικότητα του XVIII αιώνα*, περ. «Τετράδια» τεύχ. 2-3, σελ. 177 επ., Αθήνα 1981.

17. Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή αντίθετα, εξασφάλιζε στην εμποροναυτική αστική τάξη, την διφορούμενη, πλην σαφή στην τυπική της πλευρά, κάλυψη της τσαρικής Ρωσίας.

18. Για περ. βλέπε Σεραφείμ Μάξιμου, *Η Αυγή* κλπ., σελ. 27 επ. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

19. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από την έρευνα των άμεσων και έμμεσων διαγνωστικών πηγών της περιόδου. Ο πολύ προσεκτικός στις παρατηρήσεις του Φελίξ Μπαζούρ διαπιστώνει την ελληνική κυριαρχία πάνω στη ρωσική, γαλλική, γερμανική και ολλανδική εμπορική δραστηριότητα, κυριαρχία που ισοδυναμούσε ουσιαστικά με τον έλεγχο του 60% του εξαγωγικού

αλλά και του εισαγωγικού εμπορίου της Θεσσαλονίκης. Κι είναι ανάλογης υφής οι εναγώνιες επιστολές των γάλλων προξένων της Άρτας Ντυμπροκά και Μπουίγ που συστηματικά παρακολουθούν και καταγράφουν την ανοδική πορεία της ελληνικής ναυτεμπορικής δραστηριότητας στην Δ. Ήπειρο, Στερεά και Πελοπόννησο.

20. Χαρακτηριστικά για την τεκμηρίωση των παραπάνω είναι τα γράμματα των γάλλων προξένων Ντυμπροκά και Μπουίγ, που παρακολούθησαν το φαινόμενο από τη γένεσή του σχεδόν.

Μέσα από τις σελίδες της αλληλογραφίας αυτής ξεπηδάει γλαφυρά η οδυσσειακή πάλη των πρώτων κυτάρων της ναυτεμπορικής αστικής μας τάξης. «Επειδή οι έμποροι από τα Γιάννενα είναι πολύ επιτήδριοι και πολύ αφοσιωμένοι στο εμπόριο, που το επεξέτειναν σ' όλα σχεδόν τα λιμάνια της Ιταλίας και στις κυριότερες σκάλες της Ανατολής, όπου έχουν εγκαταστήσει αντιπροσώπους, φοβούμαι ότι αν αρχίσουν να χρησιμοποιούν ξένες σημαίες, θα πολλαπλασιασθούν πολύ και θα υπερσχύσουν πάνω στη δική μας και ότι αν μας αφαιρέσουν τη μεταφορά των εμπορευμάτων, μπορεί να μας αφαιρέσουν επίσης και το εμπόριο, πράγμα πολύ σπουδαίο ώστε να αξίζει κάθε προσοχής. (Ντυμπροκά, 1 Γενάρη 1734)».

Δώδεκα χρόνια αργότερα ο διάδοχός του Μπουίγ θα γράψει από την Άρτα στις 23 Μάη 1746 «... Από τότε που έγινε ο πόλεμος, δεν φόρτωσαν εδώ παρά μόνον δύο γαλλικά πλοία, είναι δε τώρα ένας χρόνος και περισσότερο που δεν φαίνεται κανένα. Τα ελληνικά μεσολογγίτικα πλοία, χάρις στην άδεια της Μάλτας, της οποίας αντίγραφο έστειλα εγκαίρως στην Εκλαμπρότητά σας, πήραν εξ ολοκλήρου στα χέρια τους την ακτοπλοία αυτής της σκάλας», για να συμπληρώσει στις 3 Δεκέμβρη της ίδιας χρονιάς «Τα μεσολογγίτικα πλοία κυριαρχούν τώρα απολύτως στην ακτοπλοία της σκάλας και δε γίνεται πια λόγος για καμμία άλλη σημαία... Μόλις φεύγει ένα από τα πλοία αυτά, φθάνει ένα άλλο. Μόνο ένα βίαιο φάρμακο θα μπορέσει να τα ξεριζώσει από εδώ και από το Μωρηά, αλλιώς θα πολλαπλασιαστούν ακόμα πιο πολύ και αφού καταστρέψουν εξ ολοκλήρου, εδώ (εννοεί τα Γιάννενα σ.σ.) και στην Άρτα, την ακτοπλοία για τη σημαία μας, θα ζημιώσουν στο μέλλον αρκετά και την ακτοπλοία στις άλλες σκάλες, όπου ασφαλώς θα επεκταθούν».

Η αγωνία του γίνεται όλο και πιο έντονη. Δύο χρόνια αργότερα θα στείλει από την Πρέβεζα μια από τις ύστατες εκκλήσεις του: «Εσημείωσα σε πολλές από τις επιστολές μου προς την Εκλαμπρότητά σας, την μεγάλη ζημιά που τα μεσολογγίτικα πλοία έφεραν και εξακολουθούν να φέρνουν στην ακτοπλοία της Άρτας... Η στιγμή έφθασε Εκλαμπρότατε. Αλλιώς είναι ανώφελο... κλπ». Για περ. βλέπε Σεραφείμ Μάξιμου, *Το Ελληνικό Εμπορικό Ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, σελ. 36, 49, 51 και 52, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1976. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

21. Η αντίληψη αυτή, άλλοτε παραγνωρίζει κι άλλοτε συνειδητά αγνοεί όλο αυτό το υλικό που καταδείχνει τη συγκεκριμένη, πολύχρονη και βασανιστική διαμόρφωση του ελληνικού αστισμού, που αποκαλύπτει την άμεση και ενεργό συμμετοχή της ελληνικής αστικής τάξης στην παγκόσμια αποικιοκρατική αγορά σε μίαν ιστορική περίοδο που για το σύνολο, σχεδόν, των χωρών της Ασίας, Αφρικής και Λατινικής Αμερικής κάτι τέτοιο ήταν εντελώς αδιανόητο.

Το γεγονός της άμεσης εξάρτησης του ελληνικού κεφαλαίου από τα ισχυρά καπιταλιστικά κέντρα δεν αναιρεί καθόλου το στοιχείο της ενεργού συμμετοχής του στον πειρατικό αποικιοκρατικό καταμερισμό, έστω και σαν ένας τελευταίος κατηγορίας συμμετοχος στα αποικιακά υπερκέρδη. Ίσα ίσα το αντίθετο μια και μόνο έτσι μπορούμε να κατανοήσουμε διαλεκτικά την ανισόμορμη καπιταλιστική ανάπτυξη, την ανισότητα στον καταμερισμό της παγκόσμιας αγοράς, τις διαφορές μιας μικρής από μια μεγάλη καπιταλιστική (ιμπεριαλιστική σήμερα) δύναμη, που παρ' όλα αυτά έχουν ένα κοινό παρονομαστή στη ληστεία των χωρών του σημερινού τρίτου κόσμου, και τέλος τις άπειρες «λεπτομέρειες» που αποτελούν συνθετικό βάθρο για κάθε επιστημονική ερμηνεία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΡΓΩΝ ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΑΞΙΜΟΥ

- 1α. Σ. Μάξιμου, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, Α' έκδοση, σελ. 154, τύποις «Μ. Τριανταφύλλου και Σία», Θεσσαλονίκη 1930.
- 1β. Σ. Μάξιμου, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, Β' έκδοση σελ. λθ' + 154, εκδόσεις «Στοχαστής», Αθήνα 1975.
- 2α. S. Vorios, *La Marine Marchande Grecque au XVIII Siècle*, extrait de la revue «Les Balkans», σελ. 28, εκδ. «Flamma», Athenes 1940.
- 2β. Σ. Βόρειου, *Το Ελληνικό Εμπορικό Ναυτικό κατά τον XVIII Αιώνα*, σελ. 56, εκδ. «Φλάμμα», Αθήνα 1940.
- 2γ. Σ. Μάξιμου, *Το Ελληνικό Εμπορικό Ναυτικό κατά τον XVIII Αιώνα*, Β' έκδοση, σελ. 94, εκδόσεις «Στοχαστής», Αθήνα 1976.
3. Σ. Βόρειου, *Θεωρητική Οικονομική και Οικονομική Ακρίσια*, Απάντηση στον καθηγητή Ξ. Ζολώτα, σελ. 120, εκδ. «Γ. Λουκάτος», Καλλιθέα-Αθήνα 1943.
- 4α. Σ. Μάξιμου (Σ. Βόρειου), *Πού βαδίζουμε*, Α' έκδοση, Περιεχ. – Ο σημερινός πόλεμος – Δημοκρατικές ή επαναστατικές λύσεις; – Είναι αδιάσπαστο το συμμαχικό μπλοκ; – Το αντιφασιστικό μέτωπο στην Ελλάδα – Ανέκδοτο γράμμα του Ένγκελς για την εθνική αυτοδιάθεση –, σελ. 48, εκδ. «Πολιτική Βιβλιοθήκη», αρ. 1, Αθήνα 1945.
- 4β. Σ. Μάξιμου (Σ. Βόρειου), *Πού βαδίζουμε*, Β' έκδοση, Η δεύτερη αυτή έκδοση περιλαμβάνει και όλη τη μεταδεκεμβριανή εσωτερική μας εξέλιξη καθώς και τη θέση μας στα Βαλκάνια, σελ. 64, εκδ. «Πολιτική Βιβλιοθήκη», αρ. 1, Αθήνα 1945.
- 5α. Σ. Μάξιμου (Σ. Βόρειου), *Η Αυγή του Ελληνικού Καπιταλισμού (Τουρκοκρατία 1685-1789)*, Ανέκδοτα επίσημα έγγραφα από τα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας και του επιμελητηρίου Μασσαλίας με παρατηρήσεις για την οικονομία της εποχής, Α' έκδοση, σελ. 160, εκδ. «Α. Καραβία» – «Πολιτική Βιβλιοθήκη», αρ. 4, Αθήνα 1945.
- 5β. Σ. Μάξιμου, *Τουρκοκρατία 1685-1789*, Β' έκδοση, φωτοτ. ανατύπωση της «Αυγής», σελ. 160, εκδ. «Α. Καραβία» – «Ιστορική Βιβλιοθήκη», Αθήνα (έκδοση αχρονολόγητη).
- 5γ. Σ. Μάξιμου, *Η Αυγή του Ελληνικού Καπιταλισμού (Τουρκοκρατία 1685-1789)*, Γ' έκδοση σελ. κδ' + 160, εκδόσεις «Στοχαστής», Αθήνα 1973.
6. S. Maximos, *Griechenland und die USA-Oder wie einige Grossmächte die Kleinen Nationen Behandeln*, σελ. 108, ιδιωτική έκδοση, Wien 1952.